

Collective Memory and the Philosophy of History in Representations of the Traumatic Experience of Sovietization in Culture and Thought

UDC 3130.2:316.7:94(477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172646>**Marynets Nadiia****Ph.D., Assoc. Prof.,** <https://orcid.org/0000-0003-0582-9582>, marynets2020@gmail.com**Syladii Ivan****Dr.Sc., Full Prof.,** <https://orcid.org/0000-0001-5522-275X>, ivan.siladiy@kmf.org.ua*Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian University (Beregszász, Ukraine)*

Abstract.

The relevance of the topic. The modern stage of development of Ukrainian society is characterized by an urgent need to rethink national identity and restore historical justice. The Soviet period left deep traumas in the collective memory, which still influence the ways of thinking, value orientations, and intellectual self-awareness of Ukrainians. The historical trauma of Sovietization appears not only as a past event but as a complex psychosocial phenomenon that determines models of social behavior and forms a 'split memory' where national-emancipatory and colonial narratives coexist and conflict.

The study aims to provide a philosophical and historical analysis of the phenomenon of collective trauma caused by Sovietization, and an investigation into the mechanisms of its representation in Ukrainian culture and thought.

The results of the study indicate that the traumatic experience of Sovietization, which caused deep deformations in collective memory, is complex. Studying this trauma within the philosophy of history opens up the possibility for forming a new paradigm, as trauma is viewed as an axiological category that actualizes the issue of moral responsibility. Understanding this experience is essential for restoring the integrity of the national philosophical tradition and strengthening societal resilience.

Conclusions. The traumatic experience of Sovietization left a deep imprint on Ukrainian society, fundamentally changing its collective memory and intellectual trajectory. Overcoming the crisis of collective memory requires the definitive rejection of the colonial interpretative model and the affirmation of a nationally emancipatory perspective. This contributes to establishing a philosophical culture oriented toward critical thinking and spiritual independence, which is crucial for restoring the violated continuity of cultural and historical experience and ensuring the nation's resilience.

Keywords: Historical trauma, collective memory, philosophy of history, Sovietization, culture, consciousness

Колективна пам'ять і філософія історії у репрезентаціях травматичного досвіду радянської в культурі та мисленні

Маринець Надія, Силадій Іван*Закарпатський угорський університет ім. Ф. Ракоці II (Берегове, Україна)*

Анотація.

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується гострою потребою у переосмисленні національної ідентичності та відновленні історичної справедливості. Радянський період залишив глибокі травми в колективній пам'яті, які й досі впливають на способи мислення, ціннісні орієнтири та інтелектуальну самосвідомість українців. Історична травма радянської постає не лише як подія минулого, а як комплексне психосоціальне явище, що визначає моделі суспільної поведінки та формує «розщеплену пам'ять», де співіснують та конфліктують національно-емансипаційні та колоніальні нарративи.

Метою дослідження є філософсько-історичний аналіз феномену колективної травми, спричиненої радянською, та дослідження механізмів її репрезентації в українській культурі й мисленні.

Результати дослідження полягають у тому, що травматичний досвід радянської, який спричинив глибокі деформації колективної пам'яті, має комплексний характер. Вивчення цієї травми у філософії історії відкриває можливість для формування нової парадигми, оскільки травма розглядається як аксіологічна категорія, що актуалізує питання моральної відповідальності. Осмислення цього досвіду необхідне для відновлення цілісності національної філософської традиції та зміцнення стійкості суспільства.

Висновки. Травматичний досвід радянської залишив глибокий відбиток на українському суспільстві, кардинально змінивши його колективну пам'ять та інтелектуальну траєкторію. Подолання кризи колективної пам'яті вимагає остаточного відкидання колоніальної моделі осмислення та утвердження національно-емансипаційної перспективи. Це сприяє становленню філософської культури, орієнтованої на критичне мислення та духовну самостійність, що є критично важливим для відновлення порушеної спадкоємності культурно-історичного досвіду та забезпечення стійкості нації.

Ключові слова: Історична травма, колективна пам'ять, філософія історії, радянська, культура, мислення

Вступ.

З кінця XX століття стало можливим відкрити осмислення радянської філософської спадщини як передумови подолання ідеологічної залежності та відновлення цілісності національної філософської традиції. Аналіз цього періоду дозволяє сформулювати нову філософію історії, що ґрунтується на ідеях свободи, відповідальності та культурної автономії. Дослідження, з огляду на його міждисциплінарний характер, поєднує філософський, соціологічний, психологічний та культурологічний аспекти, що дозволяє осмислити історичну травму як комплексне психосоціальне явище, інтегруючи понятійне розмаїття. Розгляд травми у філософії історії як аксіологічної категорії, актуалізує питання моральної відповідальності за досвід минулих поколінь.

Метою роботи є філософсько-історичний аналіз феномену колективної травми, спричиненої радянською, та дослідження механізмів її репрезентації в українській культурі й мисленні. Дослідження спрямоване на виявлення деструктивного впливу тоталітарного режиму на культурну пам'ять, аналіз конфлікту пам'яті та моделей у сучасному соціумі, а також обґрунтування шляхів подолання постколоніального синдрому через критичну деконструкцію радянського досвіду та його переосмислення в мистецьких і філософських практиках.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Теоретичну основу для вивчення того, як суспільства опрацьовують своє минуле представлено у працях М. Гальбвакса, Я. Ассмана, П. Нора та інших дослідників. Моріс Гальбвас (1992) вперше ввів поняття колективної пам'яті, підкресливши її соціальну обумовленість, тоді як Ян Ассман розрізнив її форми: стабільну культурну (через інститути) та плінну комунікативну (через повсякденну взаємодію). Це розмежування є методологічною основою теорії Ассмана (2004, с. 55). П. Нора (концепція «місць пам'яті») зосередив увагу на тому, як суспільства конструюють та фіксують своє минуле в сучасну епоху (1989). Авторами книги *Cultural Trauma and Collective Identity* (Бернар Гізен та інші, 2004) розроблено теоретичну модель «культурної травми», пояснюється, як соціум "конструює" травму, перетворюючи події (такі як Голокост, рабство у США) на визначальні для колективної ідентичності.

В українському науковому дискурсі питання історичної травми, колективної пам'яті та впливу радянської на культуру й мислення активно розробляються багатьма дослідниками. Зокрема, дослідження Оксани Кісь зосереджуються на тому, як жінки переживали та зберігали пам'ять про історичні травми, а саме про Голодомор і радянські репресії (ГУЛАГ). Тамара Гундорова здійснює дослідження культурної травми, спричиненої радянським тоталітаризмом, і постколоніальні аспекти української

літератури та культури. Її книга «Транзитна культура і постколоніальна травма» (2024) є важливою в розумінні впливу радянської на мислення. Вплив радянської спадщини та неоднозначних історичних подій, на сучасну українську суспільно-політичну думку, розкрито у працях Георгія Касьянова. Автор вивчає політику пам'яті та націоналізму у пострадянській Україні (Касьянов, 2014, 2020).

Результати дослідження.

Радянський період в історії української філософії позначився глибокими травмами колективної пам'яті, що вплинули на способи мислення, ціннісні орієнтири та інтелектуальну самосвідомість суспільства. Усвідомлення необхідності критичного вивчення радянської філософської спадщини постає перед сучасними дослідниками як передумова подолання ідеологічної залежності й відновлення цілісності національної філософської традиції. Саме через аналіз цього травматичного досвіду відкривається можливість формування нової філософії історії, яка ґрунтується на ідеях свободи, відповідальності та культурної автономії.

У цьому контексті варто звернути увагу на те, що історична травма постає як комплексне психосоціальне явище, що охоплює емоційний стан, способи осмислення та інтерпретації досвіду, переданого між поколіннями, який формує колективну ідентичність і визначає моделі суспільної поведінки. Її вивчення має міждисциплінарний характер, оскільки поєднує соціологічний, психологічний, культурологічний та філософський аспекти. У науковому обігу для позначення цього феномену вживають низку термінів, серед яких «культурна травма», «колективна травма», «міжгенераційна травма», «колоніальна травма». Наведене понятійне розмаїття відображає складність процесу засвоєння травматичного досвіду на індивідуальному та водночас на колективному рівні. Історична травма, з огляду на її масштабність, передбачає спільну ідентичність, колективне переживання події та її тривалий вплив на фізичне і ментальне здоров'я спільноти, а також на стійкість суспільства загалом (Семененко, Кулик, & Цихуляк, 2025, с. 85).

З огляду на зазначене, історичні травми позначаються на внутрішньому світі індивіда, а також формують культурну парадигму суспільства. Вони стають чинником, який визначає способи колективного реагування на минуле, механізми пам'ятання і забуття, а також моделі інтерпретації історичного часу. Зокрема, у філософії історії травма розглядається як аксіологічна категорія, що актуалізує питання моральної відповідальності за досвід минулих поколінь. Водночас її осмислення у межах сучасної гуманітаристики дозволяє простежити, як колективні уявлення про страждання перетворюються на символічні коди культури, зокрема через мистецтво, літературу, архітектуру пам'яті.

Важливо зазначити, що історичні травми часто мають акцидентальний характер, тобто виникають унаслідок випадкових або непередбачуваних подій. Проте саме ця непередбачуваність відкриває можливість для переосмислення історії, створення альтернативних сценаріїв розвитку та подолання детермінізму в історичній свідомості. У цьому контексті акцидентальність стає методологічним мірилом до розуміння динаміки колективної пам'яті, тобто вона дозволяє осмислити, як випадкові події стають точками біфуркації у процесі культурної еволюції. Наприклад, раптові суспільні катастрофи такі, як війни, революції, тоталітарні експерименти, змінюють політичні системи й сам спосіб мислення, породжуючи нові смисли та механізми самоідентифікації.

З позиції сучасних досліджень, історичні травми мають соціокультурні та біологічні виміри. Мова йде про можливість міжгенераційної передачі травматичного досвіду через наративи, а також на рівні тілесної пам'яті, епігенетичних змін, що впливають на здоров'я та поведінку нащадків. Наведений аспект поєднує психологічні та нейронаукові моделі пояснення колективного досвіду, формуючи інтегровану картину взаємозв'язку між індивідуальним і соціальним виміром історичної пам'яті (Семененко, Кулик & Цихуляк, 2025, с. 85).

Трансформація від осмислення феномену травми до аналізу механізмів її культурної трансляції дає підстави говорити про роль колективної пам'яті у формуванні національної ідентичності. Саме завдяки колективній пам'яті створюється й підтримується культурна спадщина, що визнається спільним надбанням певної нації та людства загалом. Проте в умовах радянзації цей процес в Україні зазнав масштабних деформацій. У ХХ столітті український народ пережив катастрофічні події, а саме репресії, голодомори, етноцид, які призвели до фізичних утрат й до руйнування структур культурної пам'яті. Унаслідок цього було порушено спадкоємність культурно-історичного досвіду, вироблену століттями, а колективна пам'ять опинилася під тотальним ідеологічним контролем (Чик, 2015, с. 114).

Прикладом деструктивного впливу радянського режиму на культурну пам'ять є системне нищення архівів, бібліотечних фондів, мистецьких шкіл і традицій, а також репресії проти представників української інтелігенції. Ознаки такої поведінки спричинили фізичне знищення носіїв культурної спадщини, а також трансформацію символічних систем, у рамках яких формувалася національна самосвідомість. Колективна пам'ять у цей період втратила функцію самовідтворення, перетворившись на інструмент ідеологічного впливу.

При цьому історична пам'ять українців зазнала глибоких деформацій унаслідок тривалого

перебування в умовах бездержавності, культурної асиміляції та політичного тиску. Попри це, саме культура стала тим середовищем, у якому пам'ять зберігалася, трансформувалася й виживала, виконуючи роль духовного сховища національної ідентичності. На сучасному етапі історична пам'ять перебуває у стані кризи, що виявляється у співіснуванні в колективній свідомості різних, часом суперечливих, проєкцій минулого. Одну з них формує власне український наратив, заснований на прагненні до самостійності, культурного відродження та історичної правди. Інша – малоросійська, що включає проросійські та радянські компоненти, утверджені десятиліттями імперського та тоталітарного впливу. Ці дві моделі пам'яті не є взаємодоповнювальними – навпаки, вони часто вступають у конфлікт, створюючи у суспільній свідомості антагоністичні картини історії, що ускладнює формування цілісного історіософського бачення (Шершова, 2021, с. 265).

З огляду на це, проблема кризи колективної пам'яті в українському суспільстві виходить за рамки історіографічного аналізу й набуває світоглядного виміру. У контексті філософії історії вона постає як зіткнення двох систем інтерпретацій: колоніальної та національно-емансипаційної. Колоніальна модель пам'яті відтворює наратив залежності, що легітимізує імперський порядок і применшує значення українського культурного досвіду. Натомість емансипаційна модель апелює до історичної правди, вільного самовираження та відновлення зв'язку з власною традицією. У сучасній культурі цей конфлікт виявляється через художні практики, публічні дискусії, діяльність інститутів пам'яті та музейні наративи, які стають ареною боротьби між двома баченнями історичного минулого.

Як приклад наведеної боротьби можна продемонструвати переосмислення радянського досвіду, який тривалий час формував спотворену історичну свідомість. Різні покоління українців упродовж радянського періоду були позбавлені доступу до інтелектуальних і мистецьких надбань Розстріляного Відродження – феномену, що уособлював спробу модерного українського мислення поєднати гуманізм, національну самобутність і європейські культурні орієнтири. Системна ізоляція суспільства від цих здобутків призвела до втрати безперервності культурної тяглості, що своєю чергою вплинуло на формування колективної ідентичності. Замість автентичної історичної пам'яті утвердилася спотворена версія минулого, нав'язана через механізми пропаганди, соцреалістичну літературну критику та контрольовані медіа (Сірик, 2018, с. 136).

Варто підкреслити, що процес радянзації руйнував національну культуру, а також створював ілюзію єдиної «радянської» ідентичності, яка витісняла локальні, зокрема українські, історичні наративи. Це спричинило появу «розщепленої

пам'яті», коли офіційні образи минулого суперечили родинним і локальним спогадам. Унаслідок цього суспільство опинилося в ситуації, коли істина про минуле стала предметом заборон і фальсифікацій. Приклади підміни історичних фактів особливо виразно простежуються в радянській культурній політиці: героїзовані постаті колонізаторів заміщували справжніх борців за національну свободу, а трагедії українського селянства зводилися до статистичних даних без етичного виміру.

Фальсифікаційний дискурс радянської доби, який формувався десятиліттями, продовжує проявляти життєздатність і сьогодні. Його наслідки можна спостерігати в сучасних інформаційних війнах, у маніпуляціях з історичною пам'яттю, у намаганнях відновити імперські міфи та виправдати репресивні політичні практики минулого. У цьому контексті осмислення радянського спадку набуває особливого значення для сучасної української філософії історії, яка прагне критично деконструювати колоніальні міфи й виробити нову етичну парадигму пам'яті – таку, що ґрунтується на визнанні травми, співпереживанні та відповідальності за збереження історичної правди.

Відзначимо у цьому плані звернення сучасного українського мистецтва до теми радянської травми: у кінематографі (наприклад, стрічка С. Лозниці «Донбас» (2018)), у літературі (твори О. Забужко, Ю. Андруховича, С. Жадана), у сучасному театрі та перформансах. Наведені репрезентації створюють простір для публічного проговорення болісного минулого, повертають голоси забутих поколінь і сприяють переосмисленню історії не як набору фактів, а як досвіду, що формує моральну свідомість спільноти. З огляду на це колективна пам'ять у процесі подолання травматичного спадку радянської постає як активна форма культурного самопізнання, що інтегрує травму в нову систему цінностей і змістів.

Трагічні наслідки радянського тоталітаризму, відображені в українській літературі, позначилися на творчих долях окремих митців та в цілісному функціонуванні літературного процесу загалом. Ураження торкнулося кількох взаємопов'язаних рівнів: особистісного (через індивідуальні біографії письменників, їхній психологічний досвід і творчу самореалізацію); інтелектуального (через спотворення літературознавчих методологій та цензурні обмеження в інтерпретації текстів); естетичного (через трансформацію літературно-мистецьких явищ); організаційного (через руйнування незалежних творчих спілок і груп) (Сірик, 2018, с. 139). Зазначені деформації стали історичним фактом та водночас глибокою колективною травмою, що зумовила зміну парадигми культурної пам'яті в цілому.

Прикладом цього процесу можна назвати події Розстріляного Відродження, представники якого – М. Хвильовий, М. Куліш, Л. Курбас, М. Зеров – постали

символами одночасно зламаної і нескороєної культурної тягlostі. Їхня творчість стала репрезентацією інтелектуального спротиву радянській ідеології та свідченням того, як культурна пам'ять зберігає досвід травми навіть у стані примусового мовчання. Через репресії, замовчування й фальсифікації пам'ять про цих діячів тривалий час була витіснена з офіційного канону, однак поступово повертається у сучасний гуманітарний дискурс як чинник відновлення історичної безперервності національної культури.

З огляду на це, процес осмислення травматичного минулого набуває особливого значення для формування сучасної української ідентичності. Радянська політика пам'яті, спрямована на витіснення або перекоордування правдивих наративів, призвела до створення альтернативних, суперечливих моделей історичного бачення.

Попри довготривалий вплив радянської ідеології, в українській культурі простежується поступова консолідація меморіального простору. Від хаотичності пам'яттєвих проявів XIX – початку XXI століття культура переходить до формування структурованої системи символічних орієнтирів. Визначальною складовою цього процесу є утвердження «місць пам'яті», пов'язаних із державотворенням, визвольними змаганнями, духовними й культурними постатями (Кислюк, 2016, с. 102-103), оскільки такі меморіальні осередки формують історичну неперервність і сприяють колективному осмисленню минулого.

Водночас спостерігається зміщення колишнього радянського сегмента пам'яті на периферію культурного простору. Це не означає його повного зникнення, а радше – переінтерпретацію через критичне осмислення, дистанціювання й культурне перевизначення. Як приклад можна навести переосмислення радянських топонімів, пам'ятників та образів у мистецтві: вони або вилучаються з публічного простору, або отримують нове смислове наповнення, що сприяє символічному очищенню й оновленню культурної свідомості.

Подолання впливу радянського минулого, особливо у сфері філософського знання, потребує не замовчування, а ґрунтовного вивчення його засадничих принципів і світоглядних постулатів. Змістовно це стосується аналітичного опрацювання досвіду з метою подальшого розпредетнення, критичного осмислення та звільнення від ідеологічних нашарувань. Саме через дослідження внутрішніх суперечностей радянської філософії стає можливим вироблення цілісного розуміння процесів, що сформували українську інтелектуальну традицію у XX столітті (Козій, 2018, с. 39-40).

У цьому контексті важливо підкреслити, що осмислення радянського філософського спадку постає процесом відновлення філософської тягlostі, перерваної тоталітарним втручанням. Вивчення

радянської філософії дозволяє реконструювати контури інтелектуальної атмосфери того часу, зрозуміти механізми ідеологічного контролю над думкою та способи, якими окремі мислителі намагалися зберегти автономність розуму навіть у межах репресивного дискурсу.

Висновки.

Узагальнюючи результати дослідження, слід констатувати, що радянський період став для української філософії та культури епохою історичних травм, які трансформували структуру колективної пам'яті. Ця травма має комплексний характер, охоплюючи як соціокультурні виміри (руйнування інституцій, репресії проти інтелігенції), так і біологічні та психологічні аспекти, що проявляються у міжгенераційній передачі травматичного досвіду.

З'ясовано, що політика радянзації призвела до штучного переривання культурної тяглості та формування спотвореної історичної свідомості. Системне нищення носіїв української ідентичності, яскравим прикладом чого є трагедія Розстріляного Відродження, спричинило порушення спадкоємності традицій та утвердження фальсифікованих історичних наративів. Це зумовило виникнення феномену «розщепленої пам'яті», що на сучасному

етапі виявляється у світоглядному конфлікті між колоніальною моделлю пам'яті, яка легітимізує імперську залежність, та емансипаційною моделлю, що прагне відновлення історичної правди.

Важливим висновком є те, що історична травма, попри свій акцидентальний та руйнівний характер, містить потенціал для переосмислення історії. Випадковість катастрофічних подій слугують точкою змін, яка відкриває можливості на побудову інших сценаріїв майбутнього та подолання жорсткої історичної зумовленості. У цьому контексті мистецтво, література та філософія виконують терапевтичну функцію, перетворюючи страждання на символічні коди культури та створюючи простір для публічного проговорення болісного минулого.

Подолання наслідків радянського тоталітаризму неможливе шляхом простого забуття. Навпаки, необхідна ґрунтовна робота з «розпредметнення» минулого: критичний аналіз засадничих принципів радянської філософії, деконструкція колоніальних міфів та інтеграція травматичного досвіду в нову систему цінностей. Це дозволяє трансформувати колективну пам'ять з інструменту ідеологічного впливу на активну форму культурного самопізнання.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Ассман, Ян. (2004). *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности* / Пер. с нем. М. М. Сокольской. Языки славянской культуры. ISBN: 5-94457-176-4.
- Іщенко, Є. О. (2020). Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. *Питання культурології*, (36), 49–59.
- Касьянов, Г. (2014). Історична політика 1990-х – поч. ХХІ ст.: Україна та пострадянський простір. *Україна Модерна* – 21.
- Касьянов, Г. (2020). Розрита могила : Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті - 2000-ні) – Харків : Фоліо, 2020. – 300 с. : портр. – (Великий науковий проект).
- Кислюк, К. (2016). Меморіальний ландшафт української культури: минуле та сучасність. *Філософська думка*, (3), 90–105. https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/download/22/23/36?utm_source=chatgpt.com
- Кісь, О. (2016). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис, 22 листопада.
- Козій, І. В. (2019). Феномен української радянської філософії. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 21(12), 34–41. <https://doi.org/10.15421/1718162>
- Маклюк, О. & Бессонова, М. (2023). Історичні колективні травми: особливості прийняття та подолання. *Емінак*, 3(43), 273–293.
- Семененко, А., Кулик, В., & Цихуляк, І. (2025). Філософські аспекти колективної пам'яті: історична травма та переосмислення минулого. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 28(2), 80–87. <https://doi.org/10.15421/172542>
- Сірик, Л. (2018). Трагічні і травматогенні наслідки радянської політики в галузі української літератури. *ТЕКА Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*, 6(13), 127–140.
- Ткачук, Б. В. (2024). *Феномен української культурної пам'яті як предмет філософсько-культурологічного аналізу*. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 033 Філософія. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів.
- Чик, А. (2015). Роль колективної пам'яті у цивілізаційному поступі українства. *Українознавчий альманах*, (18), 110–114. https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/36?utm_source=chatgpt.com
- Шершова, Т. (2021). Культурна пам'ять у контексті формування національної ідентичності. У *Człowiek w historii vs historia człowieka*. Monografia zbiorowa (С. 264–270). Warszawa-Paryż.
- Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztopka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press. <https://www.ucpress.edu/book/9780520235732/cultural-trauma-and-collective-identity>
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/O/bo3643033.html>
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Memoire. *Representations*. P. 26. <https://doi.org/10.2307/430978>

REFERENCES

- Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press. <https://www.ucpress.edu/book/9780520235732/cultural-trauma-and-collective-identity>
- Assmann, J. (2004). *Kul'turnaya pamyat': Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti*. (M. M. Sokol'skaya, Trans.). Moscow: Yazyki slavyanskoi kul'tury. (Original work published in German in 1992). ISBN: 5-94457-176-4.
- Chyk, A. (2015). The Role of Collective Memory in the Civilizational Progress of Ukrainians. *Ukrainoznavchyi almanakh*, (18), 110–114.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. – Chicago. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/O/bo3643033.html>
- Ishchenko, Ye. O. (2020). Pierre Nora's Concept of "Places of Memory" in the Context of Research on Collective Memory. *Pytannia kulturolohi*, (36), 49–59.
- Kasianov, H. (2014). Historical Politics of the 1990s – early 21st century: Ukraine and the Post-Soviet Space. *Ukraina Moderna* – 21.
- Kasianov, H. (2020). *Roryta mohyla [The Dug-up Grave]: Holod [Famine], Holocaust, War in Ukrainian Historical Politics (1980s – 2000s)*. Kharkiv: Folio, 300 p. (Velykyi naukovyi proekt).
- Kis, O. (2016). Collective Memory and Historical Trauma: Theoretical Reflections Against the Background of Women's Memoirs about the Holodomor. *Ukraina Moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*, november 22.
- Kozii, I. V. (2019). The Phenomenon of the Ukrainian Soviet Philosophy. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 21(12), 34–41. <https://doi.org/10.15421/1718162>
- Kysliuk, K. (2016). Memorial Landscape of Ukrainian Culture: Past and Present. *Filosofska Dumka*, (3), 90–105.
- Makliuk, O. & Bessonova, M. (2023). Historical Collective Traumas: Features of Acceptance and Overcoming. *Eminak*, 3(43), 273–293.
- Nora P. (1989). *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*//Representations. P. 26. <https://doi.org/10.2307/430978>
- Semenenko, A., Kulyk, V., & Tsykhuliak, I. (2025). Philosophical Aspects of Collective Memory: Historical Trauma and Rethinking the Past. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 28(2), 80–87. <https://doi.org/10.15421/172542>
- Shershova, T. (2021). Cultural Memory in the Context of National Identity Formation. In *Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa* (pp. 264–270). Warszawa-Paryż.
- Siryk, L. (2018). Tragic and Traumatogenic Consequences of Soviet Policy in the Field of Ukrainian Literature. *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*, 6(13), 127–140.
- Tkachuk, B. V. (2024). *The Phenomenon of Ukrainian Cultural Memory as a Subject of Philosophical and Culturological Analysis*. [Doctor of Philosophy Thesis (Ph.D.) in Humanities, specialty 033 Philosophy]. Ivan Franko National University of Lviv, Lviv.